

PAOLA DI CORI

Subjectivitat i història de les dones.*

Quan em varen demanar que proposés la meua intervenció per aquest seminari, sense gairebé pensar-ho vaig donar immediatament la primera part del títol que figura al programa: «subjectivitat i història de les dones». Aleshores se'm va fer veure, amb justícia, que potser calia especificar un xic més aquest títol, donant també un subtítol. En aquell moment no se'm va acudir res; potser em calia reflexionar-hi una mica més. Convençuda de què segurament el trobaria desseguida, mentrestant vaig posar-li, amb una absoluta manca de cura i de forma provisional, un subtítol, «recerques epistemològiques recents», del qual però no n'estava satisfeta.

Durant l'estiu he pensat sovint en el tema de la intervenció i en com podria desenvolupar-la i de tant en tant recordava que havia de cercar un subtítol adient. Però de bades. Per molt que m'hi esforçava no aconseguia trobar una expressió convincent i suficientment explicativa d'aquell títol que suggerís possibilitats i direccions de recerca; en definitiva, alguna cosa diferent de la indicació d'una ressenya.

De qualsevol manera el problema no és que el subtítol actual sigui poc persuasiu o gens comprometedor; en tot cas és potser massa presumptuós. La meua preocupació és d'una altra mena i té relació amb tot això que en el títol i en el subtítol pot suggerir la idea d'adquisicions

* Traducció d'Elena Grau

consolidades i la promesa implícita de parlar d'alguna cosa que es dóna per descomptada, quan per mi es tracta en canvi d'afrontar un terreny en el qual hi ha ben poques coses obvies i descomptades.

En el títol s'estableix una relació entre dues parts: «subjectivitat» d'una banda i «història de les dones» d'una altra. La conjunció «i», que connecta l'una i l'altra, indica que les dues estan juntes, que hi ha entre elles una intimitat més o menys intensa o feliç, sobre el desenvolupament de la qual l'encarregat de donar-nos informació seria el subtítol. I és precisament això el que trobo arriscat i ambigu, és a dir, reforçar des de l'inici, ja des del títol, una aliança que, jo sostinc, no té res de natural. En realitat, de la formulació que apareix al programa no emergeix aquesta dada de problemàticitat que en canvi per a mi és essencial de subratllar.

La relativa facilitat pel que fa al títol i la dificultat amb el subtítol són d'altra banda simptomàtics de la particularitat que caracteritza el mateix terme «subjectivitat».

En un lapse de temps brevíssim, aquesta paraula -que neix sobre tot en àmbit filosòfic i lingüístic- ha crescut desmesuradament allunyant-se dels territoris disciplinaris i semàntics d'origen i ha acabat per envair gairebé tots els sectors de les ciències humanes i naturals absorbint els significats més diversos de cadascún d'ells, i amb una impetuositat omnívora ha conquerit un lloc central en el debat teòric i polític italià. La freqüència amb que s'utilitza i el grandíssim favor amb què s'ha acollit, n'han ampliat l'àmbit de ressonància i n'han fet canviar fins i tot l'aspecte.

En aquest lloc m'agradaria senyalar alguns aspectes relatius als diversos modes d'utilització del terme «subjectivitat» segons els diferents contextos i, successivament, cercar de comprendre perquè, en la meua opinió, és tan problemàtica la seva relació amb la història de les dones.¹

«Subjectivitat» és una paraula que té una tradició específica sobretot en l'àmbit filosòfic i lingüístic. S'ha començat a utilitzar fa més aviat poc

temps, és la forma substantivada de «subjecte», però el significat d'aquest terme no està gens clar en la tradició filosòfica. Ben al contrari, com recorda Adorno en un escrit de finals dels anys seixanta amb el títol *Soggetto e oggetto*: "El termes estan notòriament rodejats d'equívoc. Així, «subjecte» pot fer referència tant a un sol individu com a determinacions universals de conformitat amb l'expressió dels *Prolegòmens* kantians de «consciència en general»".²

Qui hagi intentat en anys recents de traçar una història del desenvolupament del subjecte ha recorregut un itinerari en el qual des de Descartes a Kant i a l'idealisme alemany es delineen els avatars d'una entitat completa i atraient, dotada de natura homogènia i coherent.³

Ben divers hauria estat el destí d'aquest subjecte unitari a finals del segle passat, empaitat com estava pels turments de la inestabilitat emotiva i dominat per forces internes laçerants sobre el funcionament de les quals la psicoanàlisi hauria cercat de furnir un complex model explicatiu. A la cultura del noucents, en lloc d'augmentar el protagonisme del subjecte, en realitat avançarà el procés de crisi i afebliment progressiu del mateix. Correspondrà a la cultura centre-europea i austriaca, en particular en els primers decennis del segle, el deure de portar fins a les conseqüències extremes l'anàlisi d'aquesta crisi; mentre que en la segona postguerra es deu sobretot a l'estructuralisme, i en els anys seixanta a pensadors com Foucault, el fet d'haver desmantellat definitivament tota pretensió d'identificar «subjecte» i «consciència», i de postular la centralitat d'aquest subjecte.⁴

Donat que no puc detenir-me en aquest recorregut intel·lectual riquíssim i complex, solament em limitaré a recordar breument uns pocs exemples significatius.

El primer fa referència a la contribució de la lingüística d'Emile Benveniste. En un escrit seu del 1958 -*La soggettività nel linguaggio*- retrobem una formulació clara del principi anti-idealista que nega valor a la consciència de si, i situa en l'estructura del llenguatge els fonaments de la subjectivitat i de la persona.

Per Benveniste la subjectivitat «no és una altra cosa que l'emergir en l'ésser d'una proposta fonamental del llenguatge. És l'«ego» que diu «ego». En això trobem el fonament de la «subjectivitat», que es determina a través del *status* lingüístic de la «persona». (...) entre els signes d'una llengua de qualsevol tipus, època o regió -prosegueix Benveniste- no manquen mai els «pronoms personals». Una llengua que no expressi la persona és inconcebible». ⁵

El segon exemple està tret de l'obra de Roland Barthes, en particular del *Piacere del testo* i de la *Camera chiara*, escrits en els que la subjectivitat s'estructura a través del cos i la seva irreductible individualitat. «El plaer del text -escriu Barthes- és quan el meu cos va al darrere de les meves idees; de fet, el meu cos no té les mateixes idees que jo». ⁶ En aquests textos la subjectivitat és activa però fugissera, presa d'un desig permanent i inassolible i, no obstant, presència material de la qual no es pot prescindir, ni eliminar. Com ha observat Calvino, «tota la seva obra (...) consisteix a compel·lir la impersonalitat del mecanisme lingüístic i cognoscitiu a tenir en compte la natura física del subjecte vivent i mortal». ⁷ A la *Camera chiara* Barthes escriu: «Sempre he volgut *argumentar* els meus humors; no ja per justificar-los; i encara menys per omplir amb la meua individualitat l'escena del text; ben al contrari, per oferir, per brindar aquesta individualitat a una ciència del subjecte, el nom de la qual té per mi poca importància sempre que arriui (cosa que no és encara certa) a una generalitat que no em simplifiqui ni tampoc m'anul·li». ⁸ Es tracta d'un dels pocs exemples d'escriptura en primera persona que en lloc d'adquirir immediatament l'estatut d'autobiografia es converteix en anàlisi teòrica.

A la cultura italiana d'esquerra dels anys setanta, més que a Benveniste i a Barthes, el terme «subjectivitat» apareix com a sinònim de «praxis» i de «voluntat intencional», i també de consciència i autoconsciència. Alguns arriben fins a l'extrem de suggerir una contraposició oberta entre «subjectivitat» *bona* (aquella immediatament polititzada i resolta en antagonisme radical) i una «subjectivitat» *dolenta*, expressió d'instàncies individuals no reconduïbles al denominador comú d'un projecte col·lectiu anticapitalista. De fet, així la retrobem en l'elaboració

sobre la subjectivitat obrera que oferí el grup reunit entorn a la revista *Primo Maggio*. Al tornar a proposar l'instrument de recerca obrera en els anys «crítics» 1977-78 la redacció torinesa escriu: « Hi han hagut temps de festa en els que la militància obrera «anava sobre rodes»; un subjecte social desenvolupat per complet -l'obrer massa- una composició de classe àmpliament experimentada i directament antagònica, la pròpia subjectivitat en pràctica política immediata ... (...) Avui ... la fenomenologia de la fàbrica ens retorna un univers disgregat. Els recorreguts de formació i d'expressió de la subjectivitat obrera es perden en rierols subterranis dels quals cada cop resulta més difícil d'individualitzar els nusos d'agregació, les determinants essencials. És un període d'«individualisme» -de bell nou- en el qual l'emergència de la subjectivitat i l'afirmació de l'autonomia tendeixen a coincidir, sempre més sovint, amb la reproposició de la diversitat i la unilateralitat personal». ⁹

Tots aquests diversos matisos en el significat els he tornat a trobar en un escrit de Paolo degli Espinosa del 1988 amb el títol, *Ambiente e qualità della vita: nuovi rapporti tra soggettività e produzione*. Escriu degli Espinosa: «La subjectivitat i la solidaritat obrera, a les que Marx confiava tasques polítiques de caire decisiu, ha donat lloc a grans lluites i ha obtingut grans conquestes, que es poden resumir però en el concepte d'ampliació de la base material i política de l'estat. Els productors han esdevingut consumidors i ciutadans, però llur subjectivitat i solidaritat ha modificat, no redissenyat, la lògica productiva i les relacions socials». ¹⁰

Els exemples que he posat corresponen a grans trets als referents culturals més importants que intervingueren, durant els anys setanta a Itàlia, en la construcció del variat camp semàntic del qual s'alimenta el terme subjectivitat.

Cap al final del darrer decenni, en el debat de l'esquerra italiana, el terme «subjectivitat» comença a perdre el sentit derivat del marxisme i, en el clima polític que fa de teló de fons als anys del *compromesso storico* i del terrorisme, absorbeix significats nous provinents de la psicoanàlisi i de la filosofia post-estructuralista.

En el primer cas, el referent és per damunt de tot Lacan (difós a Itàlia sobretot per la revista *Il piccolo Hans*) l'anàlisi de la sexualitat femenina del qual es torna a posar en discussió a partir de l'obra de Luce Irigaray. La traducció de *Speculum* l'any 1975 posa en marxa a Itàlia la reflexió feminista sobre el problema de la subjectivitat de les dones i de llur llenguatge.

Obra genial però feixuga per a ésser assimilada en aquells anys, llevat de poques excepcions, *Speculum* és acollida i compresa amb profunda emoció per poques, mentre la major part del feminisme italià la tracta amb desconfiança i desconcert.

Obrim el llibre per la part titulada «Speculum»: «Tota teoria del «subjecte» sempre és apropiada al «masculí». Subjectivant-se la dona renúncia, sense saber-ho, a l'especificitat de la pròpia relació amb l'imaginari. És a dir, es torna a posar en situació d'ésser objectivada -en quant «femenina»- per obra del discurs. Ella mateixa es reobjectiva després, quan pretén d'identificar-se «com» un subjecte masculí. ¿Un «subjecte» que es re-cerca com «objecte» (matern femení) perdut? La subjectivitat negada a la dona, aquesta és sens dubte la hipoteca amb la que es garanteix tota constitució irreduïble de l'objecte: objecte de representació, de discurs, de desig». ¹¹ Aquesta concepció desconcertant de la subjectivitat de la qual parla Luce Irigaray, adquireix en canvi per al pensament masculí d'esquerres, cap a finals dels anys setanta, una fisonomia «filosòfica» molt més accentuada que abans.

I és així com al costat del significat fort de «voluntat», d'«intencionalitat», de «consciència de si», s'afegeix aquell significat dèbil derivat de la crítica filosòfica a la «subjectivitat» tradicional. Aquesta crítica accentua de fet sobretot els elements de debilitat: el fràgil teixit d'aquesta voluntat, la natura incerta d'aquesta intencionalitat, la fragmentarietat d'aquesta consciència. La «crisi del subjecte», una expressió que sembla resumir amb èxit -com l'altra, «crisi de la raó»- els humors malenconiosos amb què s'anuncien els anys vuitanta i el sentit de derrota de la generació del 68, entra de manera prepotent en el vocabulari culte de masses. Em sembla que a Itàlia li ha correspost

sobretot a la revista *Aut Aut* de jugar un paper exemplar en el fet d'accentuar una lectura de la subjectivitat en aquest sentit. Igualment interessant és el fet que precisament *Aut Aut*, des de la meitat dels anys seixanta en endavant, aculli les contribucions de tantes feministes que es dediquen a la filosofia, la lingüística i la psicoanàlisi: des de Luisa Muraro a Rossella Prezzo, Silvia Vegetti i d'altres; i naturalment Luce Irigaray i Julia Kristeva.

Val la pena recordar dos números d'*Aut Aut* dedicats en aquests anys al tema que ens interessa. Ací la filosofia feminista ve legitimada i acollida en quant expressió d'aquells subjectes diversos que han emergit amb força després del 68. El número «Nuovi percorsi della soggettività» s'obre amb l'apassionada anàlisi de Luce Irigaray, *Miseria della psicanalisi*, precedida per una nota introductòria breu de Luisa Muraro en la que s'explica l'extraordinària proposta filosòfica de la Irigaray a la recerca d'un possible llenguatge femení. Sobre aquest treball hi ha també un assaig de Rossella Prezzo que observa, precisament arrencant de l'operació que s'intenta a partir de *Speculum*, que les dones fan un ús particular del llenguatge. En l'esforç per alliberar-se i rebel·lar-se contra el llenguatge corrent, l'*eixamplen*; amplien i capgiren el significat de les paraules i, d'alguna manera, és com si les «obrissin».¹²

Fet que encara és més interessant perquè en comptes d'ésser difús i destinat a romandre un episodi circumscribit, en el número hi ha dos assajos d'homes sobre la subjectivitat femenina: *Dopo la dialettica* de Furio Di Paola i una llarga discussió de Nestore Pirillo sobre el llibre de Lea Melandri *L'infamia originaria*. Pirillo escriu com obertura del seu article: «La crítica de les dones és, avui, el moment prominent de la crítica de la ideologia pel fet que reprén la referència a la veritat sense la qual no és possible, en el seu sentit fort, la crítica». (Recordo que això està situat pocs mesos després del congrés de Lotta continua a Rimini, i que ambdós escrits parlen sobretot de la crisi política de la primavera-estiu del 1978).¹³

En un número successiu d'*Aut Aut* dedicat als *Percorsi della soggettività* (gener-abril 1980), que recull les contribucions a la discussió sobre el

reeixit llibre a cura d'Aldo Gargani, *Crisi della ragione*, estan publicats alguns assajos d'anàlisi feminista importants, entre els quals es troba el famós (i d'àrdua lectura, com recordaran moltes) *Maglia o uncinetto?* de Luisa Muraro, junt a una entrevista a Luce Irigaray, un assaig de Nadia Bassanese i Gabriella Buzzati sobre psicoanàlisi i feminisme, i una recensió de Rossana Leporati de *Macellum* de Maria Schiavo.¹⁴

Voldria detenir-me un moment en aquest número perquè crec que constitueix, una mica, un moment de partença, dintre i fora del feminisme, en la discussió sobre la subjectivitat que es va extenent ja a un públic més ampli. Això ens ajuda també a analitzar el mode en què en el nostre país els homes i les dones s'han confrontat sobre alguns temes específics i han plantejat així el problema fonamental en opinió meva dels interlocutors i les interlocutores als quals/les quals dirigir-se.

En una publicació dedicada als recorreguts de la subjectivitat, amb signants dels assajos com Mario Vegetti, Gianni Vattimo, Pier Aldo Rovatti i Giampiero Comolli, a partir d'una adquirida consciència de la situació de crisi de la racionalitat clàssica, intervenen sobre la multiplicitat dels sabers i sobre aquelles que anomenem, en les paraules de Vegetti, «Les subjectivitats «altres» respecte d'aquelles que operen en les ciències altes de la tradició forta europea: les dones, les cultures extra-urbanes i extra-europees etcètera».¹⁵

Per la seva banda, Luisa Muraro s'esforça en canvi per fornir el quadre conceptual dins del qual les dones puguin començar a pensar-se com a subjectes, i el fa partir del llenguatge; i el mateix fan les altres signants, Irigaray, Bassanese, Buzzati i Leporati.

Llegint el número amb la distància dels anys ens ve espontàniament la pregunta: qui són els interlocutors als quals es dirigeixen aquests assajos? i, en particular, són interlocutors diferents els homes i les dones? com ha canviat i com canvia cada vegada per les dones el context de la interlocució?

En el número d'*Aut Aut* els homes parlen de la crisi de la subjectivitat

masculina sense però donar-li mai una connotació de gènere sexual; de fet, l'entenen com crisi generalitzada i universal, i també quan parlen de cossos, estan parlant sobretot en realitat de «moralitat del pensament». En canvi les dones es pregunten si i com és possible i pensable una subjectivitat femenina, quelcom que elles perceben com tot just en embrió; raonen sobre el mode amb el qual s'estructura la diferència sexual, i parlen sobretot de cossos, també quan intervenen sobre el lleguatge. De fet, dins l'economia del fascicle, sembla que els homes i les dones s'ignorin recíprocament. Encastades en un sumari que les inclou i les exclou al mateix temps (en el sentit de què llurs escrits es publiquen però el contingut d'aquests escrits -la sexualitat femenina- s'ignora per complet tant a l'editorial com als assajos), les dones obtenen el resultat d'haver obert un pas en el mur homogeni de la discussió masculina sobre la crisi i s'insereixen en canvi amb una reflexió inicial sobre la construcció del subjecte femení. Incloses en el sumari d'*Aut Aut*, però excloses de fet com a subjectes privilegiats als quals dirigir-se en tots els altres articles del número, les dones no són les interlocutores dels homes.

Els homes parlen d'ells mateixos, de i amb altres homes; com a molt concedeixen a les dones el dret de disposar d'una subjectivitat «altra». En una mesura reduïda també ho fan així les dones en aquest número d'*Aut Aut*; i és una gran novetat, perquè les dones que es dirigeixen a d'altres interlocutores dones, des d'un context masculí, eren molt poques fa deu anys. Però encara més rellevant és la gran autonomia que emergeix de les contribucions femenines, i -a l'assaig de Luisa Muraro- un mode originalíssim de combinar l'anàlisi teòrica abstracta i el pensament en primera persona del singular. Reflexionar sobre la subjectivitat, suggereixen aquestes intervencions, succeeix en un doble nivell per a les dones: 1) com *irrupció* en el discurs masculí en quant subjectes altres (es més, altres en femení); i 2) com *construcció auto-subjectiva*, amb una modalitat en la que la distinció entre privat i públic és negada a través d'una escriptura que és al mateix temps reflexió sobre allò que és aliè a una mateixa.

A mi em sembla fonamental aquesta ruptura feta per les dones en la

travada del context masculí, i com a mínim diu dues coses: que la reflexió teòrica sobre la subjectivitat femenina a Itàlia, i també arreu, neix amb un gest de gran valentia i de llibertat intel·lectual per obra d'algunes, i s'insereix com a molèstia i desordre respecte a una discussió masculina en curs, de la qual se la manté, en qualsevol cas, fora per complet. Diu a més que aquesta es construeix i es pot seguir construint si està clar per damunt de tot el context de la interlocució, és a dir, a qui es vol dirigir. Aquest número d'*Aut Aut* diu també alguna cosa més sobre les relacions entre política i cultura en la història del feminisme italià.

Estem entre el 1979 i el 1980. No existeixen molts llocs disponibles per a la escriptura de les dones i encara són pocs els destinats al debat teòric i polític general. La reflexió sobre el problema de la subjectivitat prossegueix de fet en els espais d'èlit de les revistes de cultura. A més d'*Aut Aut*, s'ha d'assenyalar un bell número de *Nuova corrente* del 1981 dedicat a *Donne/Letteratura* que publicà entre d'altres dos assajos molt interessants de Nadia Fusini (*Was will das Weib? Encore*) i de Laura Kreyden (*Una donna banale. Il soggetto nella scrittura femminile*).¹⁶ Però el ressò extern és encara molt escàs, en absència d'un clima d'intercanvi a nivell polític, i l'elaboració teòrica més enllà del pla individual és reprès gairebé de forma exclusiva en els centres de les dones que s'estan estenent pel país.

Fa deu anys un dels problemes principals al si de la cultura feminista era el d'estimular una discussió general, i es presentava amb molta força l'exigència de trobar i utilitzar un espai de debat polític ampliat; cosa que, de fet, solament ha tingut lloc en el curs del 1983, any en el qual es produeix, no per casualitat, una represa de la reflexió feminista sobre la subjectivitat. Cultura i política, per tant, es troben en una relació de estimulació recíproca en aquest període i els fruits d'aquest intercanvi es destacaran amb un relleu particular sobretot amb el «canvi» que té lloc després de la publicació del *Sottosopra* verd «Più donne che uomini» (gener 1983).

En aquest text es cita un fragment del *Mondo comune delle donne*

d'Adrienne Rich, en el qual es posen les bases per a la reflexió sobre la construcció d'una subjectivitat de les dones com a solució alliberadora respecte a la masculina: «Les ideologies masculines -escriu Adrienne Rich- han estat creades pel subjectivisme masculí, no són ni objectives ni estan exemptes d'indicacions de valor, ni són «humanes» en el seu conjunt. (...) La subjectivitat masculina intenta induir-nos a exposar les nostres veritats en una llengua que no ens pertany».

També al 1983 es remunta una trobada celebrada a Urbino sobre el tema «Le donne e i segni», les contribucions a la qual les ha recollides Patrizia Magli en un volum del mateix títol publicat el 1985.

Es tracta d'intervencions de semiòlogues, de filòsofes, d'estudioses de la literatura, i en la meua opinió *Le donne e i segni* segueix sent avui dia un dels millors reculls a vàries veus que estan disponibles en italià sobre el tema de la subjectivitat. Destaco en particular els assajos de Rosi Braidotti, Patrizia Magli i Marina Sbisà per llur importància.¹⁷

Voldria citar un fragment de l'assaig de Patrizia Magli que resumeix amb molta claredat la proposta teòrica del llibre, l'elaboració de la qual em sembla que encara està en curs dins de la comunitat feminista. Magli escriu que la subjectivitat analitzada en aquest llibre «es fa intèrpret en cert sentit de la filosofia contemporània, tot i que tracta de prendre distàncies. Es una posició teòrica que tot i adoptar una hermenèutica del «jo sóc» en quant ésser-hi, recerca de l'encontre amb l'altre, de l'ésser en la quotidianitat, en el propi espai, en la paraula, no obstant rescata una noció de «subjecte fort». Tot i optar per una visió múltiple i poliforme de la consciència, rebutja tota suggerència d'una visió no centrada i dispersa del jo».¹⁸

Tanmateix, el llibre no ha tingut l'èxit que mereixia. Per una ironia de la sort, un treball nascut precisament per analitzar críticament el problema del subjecte femení i del silenci de les dones ha estat acollit en un to baix. El mateix havia passat amb un important assaig de Teresa de Laurentis publicat en italià el 1981 amb el títol, «Cinema, linguaggio e il luogo del soggetto», que estava inclòs dins un recull sobre les dones i el cinema.¹⁹

Més afortunat en canvi ha estat el destí del llibre de Patrizia Violi, *L'infinito singolare*, que es publicà l'any 1986 i tracta temes molt propers als de *Le donne e i segni*. Malgrat ser un llibre més ambiciós i d'una estructura complexa, es llegeix i es ressenya molt favorablement.²⁰

La diferent recepció d'aquests textos no és casual; ben al contrari és reveladora del canvi en curs en el debat polític i cultural de les dones a Itàlia entre el final del 1985 i el començament del 1987. La sort del tema de la subjectivitat acompanya de manera significativa els avatars de la política seguint-ne els alts i baixos, els entusiasmes, els sectarismes i també les inevitables instrumentalitzacions que són típiques de la pràctica militant.

De fet, em sembla que podria datar en aquest període el moment en què el mateix terme subjectivitat es carrega amb un fort significat d'auto-consciència, d'una poderosa intencionalitat, i esdevé una expressió d'un protagonisme incontenible. Més important encara és el fet que quasi sembla que la paraula hagi esdevingut agíllíssima; s'escampa amb rapidesa des del míting a l'assaig de filosofia i viceversa, en un ús intercanviable en paral·lel entre política i cultura que, m'atreviria a dir, pràcticament no té precedents en la història del feminisme italià i, en qualsevol cas, és força únic entre els països occidentals.

D'aquesta ascensió aparentment imparable que té el seu inici a la tardor-hivern del 1985 i prepara el terreny de la nova estratègia de la comissió femenina del PCI, voldria subratllar un aspecte d'interès particular per tal d'il·lustrar com canvien els matisos i les excepcions de les quals s'enriqueix la paraula «subjectivitat» en aquest període. Té a veure amb la importància que durant tot l'any 1986 -no per atzar va ser l'any de la tragèdia de Txernobyl- va tenir el debat relatiu a les ciències i als nous paradigmes cognoscitius que provenen de biòlegs com Maturana i Varela, epistemòlegs com Morin, químics i físics com Prigogine, etcètera.

També en aquest cas es tracta d'una discussió que té lloc tan dins com fora dels espais en els que es desenvolupa el debat feminista.

Fora del feminisme, l'aportació teòrica més interessant és sens dubte aquella que es refereix a la «complexitat», il·lustrada a Itàlia amb gran claredat en un encertat volum a cura de Gianluca Bocchi i Mauro Ceruti titulat *La sfida della complessità*, que publicà Feltrinelli al final de l'any 1985.

Tots els estudiosos que s'ocupen d'aquests problemes estan d'acord en afirmar que no existeix una definició possible de «complexitat». Com observa Morin, «si es pogués definir la complexitat de manera clara, se'n derivaria evidentment que el terme ja no seria complex». Diem, en tot cas, que la complexitat és un conjunt variat i compost de problemàtiques relatives a la posta en discussió dels principals paradigmes científics que han dominat aproximadament fins a la segona postguerra i que pertocquen a tots els fonaments reguladors del coneixement: aspectes essencials com els que fan referència a l'esfondrament definitiu del mite d'una ciència omniscient, la irreductibilitat del caos i del desordre, la crisi de les idees relatives a la possibilitat de formular categories conceptuals clares i tancades, el principi de què l'organització de les estructures biològiques i també de les socials és múltiple i concentrada però també policèntrica i, finalment, la qüestió de l'observador, sobre la qual voldria reclamar breument l'atenció.

La teoria de la complexitat introdueix de fet un capgirament fonamental de la perspectiva perquè fa entrar de nou a l'observador dintre del sistema que observa i produeix una visió de relació entre subjecte i objecte radicalment diversa de la que ha predominat fins fa pocs decennis. Ceruti escriu: «La reintegració de l'observador en les pròpies descripcions marca en les seves arrels els progressos més importants de les ciències físiques i biològiques del nostre segle. Les ciències humanes, per la seva banda, han trobat aquest problema des del mateix moment de llur constitució, a causa de la circularitat originària del seu subjecte i del seu objecte. Les obres dels dos pilars de la psicologia contemporànea, Piaget i Freud, s'han produït precisament al voltant d'aquestes qüestions. Però potser han estat les anomenades «disciplines transversals» (cibernètica, teoria de sistemes, teoria de la informació ...) les que han fornit l'impuls més directe per a l'explicitació de la

naturalesa depenent de les categories de la ciència envers l'observador, a través de l'evidència tècnica de la inexhaurible circularitat constructiva entre observador i sistema observat». ²¹ La reintroducció de l'observador no és altra cosa que l'abandonament del criteri fonamental sobre el qual s'havia construït l'epistemologia de començaments de segle, basada com estava en una estratègia de neutralització del subjecte, que era l'eix fonamental per a definir els criteris d'allò que era científic. Aquests criteris estan ara sent capgirats per complet.

De tota manera, no em detindré en aquest aspecte, que he esmentat principalment per la importància que revesteix la crítica a l'objectivitat en l'àmbit de la reflexió feminista. De fet, les estudioses feministes americanes i angleses de la meitat dels anys setanta en endavant han treballat precisament al voltant del problema dels criteris del que és científic. Estic pensant en els noms, coneguts també a Itàlia, de Sandra Harding, Evelyn Fox Keller, Donna Haraway, Carolyn Merchant, Helen Longino, Ruth Bleier, Hilary Rose, etc. ²² D'Itàlia recordo sobretot les estimulants contribucions d'anàlisi d'Elisabetta Donini i d'Elena Gagliasso, en particular llurs intervencions en el període de l'esclat de Txernòbyl i successivament. ²³

Em sembla que totes aquestes referències confirmen la idea de què l'any 1986 el terme subjectivitat adquireix un important valor ulterior, en la cultura feminista italiana, relatiu a la posta en discussió dels criteris d'objectivitat de la ciència masculina. En la introducció al recull de Jean Rotschild, *Donne, Tecnologia, Scienza*, publicat l'estiu del 1986, Elisabetta Donini escriu: «Durant ,molts anys, les dones que s'ha preguntat sobre ciència i tecnologia han revelat sobretot, o bé les excepcionals i costosíssimes insercions de poquíssimes, o bé la marginalitat -si no la marginació- de quasi totes; (...) en el present però esta cada cop més difosa la voluntat d'anar «més enllà de la `teoria de la infelicitat' i envers la `teoria de la felicitat'», aconseguint que fructifiqui el saber acumulat per les dones, dens de subjectivitat conscient i articulada, no la falsa pretensió de veritat única que pertany al mètode científic tradicional». ²⁴

Crec que aquesta era la definició predominant en el seminari organitzat

el juliol del 1986 per la secció femenina del PCI sobre *Scienza, potere, coscienza del limite. Dopo Cernobyl: oltre l'estraneità*.²⁵

Pocs mesos després, al congrés de Mòdena sobre la «Ricerca delle donne» (març 1987) es pot considerar que *subjectivitat* és un xic la paraula clau. Està present en moltes de les comunicacions, des de les de filosofia a les de psicoanàlisi i de ciència, i per fi entra en contacte amb la història. De fet, em sembla que aquest congrés representa també un primer moment específic d'encontre no accidental ni superficial entre història de les dones i subjectivitat; i tres de cada cinc de les comunicacions d'història tracten de la relació entre l'una i l'altra (la de Laura Derossi, la de Luisa Passerini i la meua).²⁶

En aquestes intervencions al congrés de Mòdena em sembla que emergeixen dues posicions principals que tenen ambdues com a interlocutores privilegiades les dones i l'experiència política del feminisme. L'una reflexiona al voltant de la subjectivitat cercant de canviar, amb les contribucions de la historiografia feminista anglosaxona, tots els diversos nivells de significat que s'han anomenat abans; l'altra introdueix en la història de les dones el bagatge de compromís intel·lectual que prové de l'experiència en el camp de la història oral, l'atenció a les formes de narració autobiogràfica, a la relació entre subjectivitats diverses, etc.

Tinc la impressió que en el període successiu al congrés de Mòdena aquestes dues posicions han col·laborat, encara que de forma diversa, a crear un terreny de discussió comuna sobre el tema de la subjectivitat que, de tota manera, està encara lluny de representar un camp central de recerca dins de la història de les dones al nostre país.

A l'encontre de Mòdena, en resum, s'ha presentat finalment la possibilitat concreta de fer convergir a l'entorn del nucli problemàtic de la subjectivitat, interessos de recerca històrica de tipus divers; en particular, s'ha fet visible la importància de la contribució de la història oral per tal de dur a terme una discussió sobre la subjectivitat. De fet, des del final dels anys setanta, les dones compromeses en aquests estudis havien

situat en el primer pla qüestions metodològiques relatives a la revelació de la subjectivitat: utilització de noves fonts, característiques i dificultats específiques de l'oralitat, relació entre la subjectivitat de qui fa la recerca i la de qui és objecte però també instrument protagonista de la mateixa, etc. Voldria recordar en particular les contribucions sobre aquests aspectes presentades a finals de l'any 1982 al congrés de Bolonya, «Fonti orale e politica delle donne», publicats l'any següent. Entre ells, em semblen molt importants les intervencions de caire metodològic de Luisa Passerini i Anna Bravo que oferien un material de reflexió molt ric; la primera havia indicat les possibilitats ofertes per una hipotètica història de la subjectivitat en la qual la memòria del cos hauria jugat un paper essencial; la segona es detenia sobre els riscos i les dificultats de l'autorepresentació i de la relació oralitat/escriptura.²⁷

Amb tot, em sembla que si pensem en quin moment havien estat inicialment elaborats aquests temes, així com els relatius interrogants teòric-metodològics que han emergit, veurem que obtenen una àmplia ressonància a nivell nacional en particular després del 1986-87, també en aquest cas per l'efecte i l'estímul d'un clima de debat polític cultural diferent.

En l'àmbit de la història de les dones, al costat d'una gran quantitat de matisos de significat, que han estat absorbits pel clima de debat dels darrers quinze anys als quals m'he referit anteriorment, és interessant posar de relleu l'existència d'una gran varietat d'usos de la paraula *subjectivitat*. Entre ells n'hi ha tres que destaquen per llur importància.

En primer lloc, apareix una primera modalitat que té a veure amb l'elecció de privilegiar les dones com subjecte de recerca. En aquest cas la subjectivitat femenina no és considerada com un ens universal abstracte, ben al contrari indica les persones reals de sexe femení individuades com a referent principal en el si d'un cert camp de recerca i d'estudi específic. Ací la subjectivitat s'entén com objecte, com a pluralitat gramatical més que com categoria filosòfica, val a dir que s'utilitza d'un mode que em limitaria a definir com «simple» i per complet indiferent a la pertinença sexual de qui estudia.

Existeix després la modalitat que més s'ha difós en els dos o tres últims anys en el debat feminista i que ja ha esdevingut una inundació; és la que predomina a nivell oral, en les intervencions de caire polític i en els escrits autobiogràfics. En contextes com aquests, «subjectivitat» indica en general -encara que no sempre- una capacitat plena de decidir i de voler, la consciència de si mateixa, deliberada i protagonista, per part dels subjectes femenins. Es tracta d'un ús «fort» del terme, al qual però no correspon un ús igualment fort en el pla de l'anàlisi teòrica. D'un caire ben diferent és en realitat una tercera modalitat que prevaleix en l'articulació i l'organització de la recerca històrica i en l'escriptura considerada «científica». En aquest darrer àmbit la paraula s'utilitza molt poc, amb molta més cautela que abans, quan es feia coincidir amb «identitat»; en alguns casos de forma confusa o directament en absolut. La manca d'adopció del terme il·lustra més que altra cosa, un significat indirecte, d'emotivitat incontrolada, del qual es té un gran temor per por de ressucitar antics estereotips misògins. I no obstant, precisament aquesta excessiva presa de distància és el que porta a reforçar el vell mite de l'objectivitat científica.

Aquests tres modes diversos corresponen a tres àrees expressives i d'intervenció diferents: la recerca, la política i l'autobiografia. Totes tres emergeixen d'aquests múltiples usos com àmbits independents, quasi com si fossin territoris llunyans l'un de l'altre i en els que la subjectivitat mostra un rostre fragmentat, fet de parts separades i incompatibles entre elles. (Un bon exemple italià que em ve al cap en el que «subjectivitat» s'utilitza aprofitant la multiplicitat dels seus significats, a més de Luisa Muraro, és Luisa Passerini a *Autobiografia di gruppo*, però en aquest sentit encara és potser més interessant el seu treball a les Carceri Nuove de Torí amb les dones empresonades sota l'acusació de terrorisme).²⁸ Les diverses maneres d'utilitzar la paraula «subjectivitat» em semblen, totes tres, típiques de la producció escrita i oral d'història de les dones en el nostre país. I no obstant, no es tracta solament d'això.

Cal tenir en compte un altre problema important relatiu a la relació entre subjectivitat i història de les dones, que anomenaria «de llur relació parentiu obligada». Aquests dos termes -subjectivitat i història de les

dones- malgrat l'absència d'una reflexió aprofundida de com l'una es relaciona amb l'altra, han acabat però per representar, per al sentit comú historiogràfic, una cruïlla gairebé inevitable. Subjectivitat i història de les dones són vistes com parentes properes, comparteixen un aire de família, una implícita intercanviabilitat de significat, i sovint s'utilitzen com termes que es reforcen de forma recíproca. Quan una està present, es té la impressió que l'altra està amagada allí a tocar. Per a moltes dones que es dediquen a la història general, però també per a moltes que es dediquen a la història de les dones, «subjectivitat» -precisament per la igualació d'estratificacions de significat divers- ha acabat per convertir-se en un terme molt problemàtic. Es una paraula que degota encara intencionalitat política, ressonàncies ideològiques, perfum de col·lectiu d'autoconsciència dels anys setanta. Certament, no sembla oferir garanties de qualitat científica i encara menys de legitimació acadèmica, i amb gran facilitat pot esdevenir presa inermes de la misogínia, més o menys al descobert, present un xic per tot arreu en el si de la disciplina.

Aquestes característiques expliquen en part l'extrema reluctància amb què afronten el tema de la subjectivitat els qui es dediquen a la història. Però aquest és solament un aspecte, els problemes són en realitat molts i de natura diversa, i en aquest lloc tan sols serà possible senyalar-ne alguns dels més rellevants.

En part, les qüestions tenen a veure amb el lloc que la història de les dones i la cultura feminista, en particular els aspectes relatius a la crítica de l'objectivitat, ocupen en el si del panorama historiogràfic actual. Com és sabut es tracta d'una qüestió difícil d'afrontar i de resoldre. Una recerca recent d'un historiador de Xicago, Peter Novick, sobre el problema de l'objectivitat a la història, que n'explica els avatars als Estats Units des del segle XIX fins avui, dedica algunes pàgines interessants a la reflexió feminista sobre el tema, parant també atenció al problema dels costos i dels beneficis de la «doble militància» de les historiadores de les dones: dins de la disciplina i dins del feminisme. De tota manera, la veu de Novick roman isolada dins de la disciplina; com se sap, a cap altre país fora dels Estats Units la història de les dones, i

molt menys la seva contribució a la discussió sobre el problema de la subjectivitat, ha estat objecte d'alguna atenció per part de la historiografia masculina (i això planteja gravíssims problemes de legitimitació).²⁹

Val la pena de dedicar la darrera part d'aquestes consideracions a fer referència a algunes contribucions recents en relació als problemes senyalats fins ací.

Pel que jo sé, i per fer un inventari, els estudis específics sobre la subjectivitat en història i sobre la relació entre aquesta i la història de les dones són molt escassos. A Itàlia, a més de les contribucions de la història oral, entre els més estimulants senyalaria el recull de Luisa Passerini, *Storia e soggettività* (1988). El llibre proposa precisament un recorregut molt subjectiu que atravesa l'escola de Frankfurt, Kracauer en particular, l'experiència de treball amb les fonts orals i la psicoanàlisi. Allò que més he apreciat d'aquest treball de Luisa és la tentativa d'oferir un recorregut intel·lectual en el que l'entramat entre cultura i política és determinant i en el que es fa una proposta que he trobat suggerent pel que fa al mode d'interrogar-se sobre els propis models ideals. Els seus referents són diferents dels meus i, probablement, serien encara diferents per a d'altres dones; precisament per això m'ha semblat molt interessant per a la història de les dones a Itàlia la idea de reconstruir una mena d'autoretrat intel·lectual. Crec de fet que a fi de resseguir les nombroses aportacions que han contribuït a la seva identitat present, seria fonamental tenir una confrontació sobre la forma en què a través de l'experiència feminista hem rellegit, remastegat, negat, acceptat en part o del tot, alguns i algunes mestres, reals o ideals. Trobo que la petició implícita de refer una història intel·lectual nostra té un gran valor.

De la lectura que fa Luisa Passerini, voldria reprendre només un aspecte: «Una contribució circumscrita a una zona específica de la recerca històrica -escriu- em semblava, per la meua part, un ús sense il·lusions de la memòria de les classes treballadores i dels oprimits en general, en el si d'una interpretació del marxisme com la que forneix l'escola de Frankfurt, que donava molt valor a la subjectivitat a diferència d'altres corrents marxistes. Un element determinant d'aquella visió de la

subjectivitat era, seguint a Freud, el reconeixement de les seves estratificacions i la seva conflictivitat, i per tant també de les seves enganyifes, en resum de la dialèctica entre aparença i realitat en el pla d'allò subjectiu». ³⁰

Aquestes observacions ens duen al centre del debat sobre la història de les dones que té lloc fora d'Itàlia. Igual que ens ha passat a nosaltres, també a Anglaterra, França i els Estats Units; les contribucions sobre el tema són més aviat escasses, però totes elles em sembla que giren, d'alguna manera, precisament al voltant d'aquest punt destacat per Luisa Passerini en relació als aspectes conflictius de la subjectivitat. De fet, el problema fonamental és de quina manera donar-ne compte; i si la varietat de posicions expressades en les diverses elaboracions existents s'hagués de reconduir a una pregunta comú, crec que cercaria de tornar a menar la discussió al voltant d'aquest nus, és a dir: de quin subjecte estem parlant i com en volem parlar?

Les propostes, ja siguin d'empremta filosòfica o psicoanalítica implícites o explícites, que s'han avançat, poden tenir en realitat aproximacions molt diverses i portar-nos a assolir metes llunyanes l'una de l'altra. En qui pensem en història quan parlem de subjecte? En un subjecte foucaultià, un subjecte subjectivat, reconstruïble a través d'un examen acurat de les pràctiques de poder, de l'ordre del discurs, de les tecnologies del si? Es tracta d'un subjecte lacanià, la unitat del qual és enganyosa i no va més enllà de la il·lusió infantil de l'estadi del mirall?

Per ara no existeixen respostes ben definides sobre aquests problemes i, personalment, espero que no n'hi hagin com a mínim durant un temps. Les contribucions que existeixen, com ja he dit, són poc nombroses i es limiten a plantejar el problema. Això ha fet, per exemple, Sally Alexander en un paràgraf del seu assaig sobre «History Workshop» del 1984, que és potser la primera contribució d'una historiadora feminista sobre aquest tema. La novetat principal d'aquest assaig consistia en haver discutit amb molta determinació la pretensió fal·laç del marxisme i de tanta ciència social de postular la universalitat de la natura humana, i en el haver sostingut la pobresa d'una història social en la que ni la

diferència sexual ni encara menys la naturalesa conflictiva de de la identitat individual tenien encara dret d'existència.³¹

Crec que avui els punts principals de la relació entre història de les dones i subjectivitat giren entorn d'aquests problemes.

En els començaments de la història de les dones el primer pas que es va fer tenia a veure amb el retrobament i la identificació de presències femenines en el passat. Successivament ens varem dedicar a posar a punt les tècniques més adients per tal d'analitzar aquestes presències, donat que no era fàcil entendre com les havíem d'estudiar, si a través de les estructures de parentiu i socioeconòmiques, o bé/ i també en el marc d'un complex sistema de producció simbòlica i com protagonistes actives d'estratègies de resistència i de presa de consciència, etc. I no obstant no podíem articular allò que enteníem veritablement per subjecte femení. Es clar que tenim necessitat d'explicitar fins al fons aquesta exigència. Què significa persona i individu a l'Edat Mitjana, al segle XIX, a la segona postguerra; en una societat protestant, catòlica o en una musulmana? Com reconstrueixen el sentit d'elles mateixes dones que han viscut en contexts molt llunyans del nostre? Són interrogants importants i precisament al voltant de la millor manera de contestar-los s'estan jugant, en opinió meua, els futurs desenvolupaments de la història de les dones i també la relació que aquesta manté amb la política. Em limitaré a esmentar de nou uns pocs exemples recents, però per damunt de tot voldria destacar la que em sembla que s'està perfilant com una mena de nova tipologia.

Es un fet innegable per a qualsevol que simplement hagi fullejat els darrers anys de les revistes feministes americanes i angleses més recents, que la història de les dones ha estat envaïda progressivament per categories i quadres conceptuals que han estat presos majoritàriament de la crítica literària, de la psicoanàlisi i de les teories sobre el llenguatge. En el centre del treball de moltes estudioses que havien començat fa anys fent estudis d'història social sobre una base marxista, predomina ja un interès per l'anàlisi de les formes de poder a través del llenguatge, una atenció per les configuracions discursives, tal com

indica l'obra de Foucault. La història de les dones que es practica als Estats Units i, en part, a Anglaterra està esdevenint en gran mesura una història foucaultiana i lacaniana. I s'està creant una separació inquietant entre les que vénen considerades materialistes vulgars perquè persisteixen encara en la il·lusió de retrobar una subjectivitat unitària, material i palpable en els esdeveniments de les dones del passat, i les que estan endinsant-se en el camí de l'anàlisi dels llenguatges de poder. L'intercanvi entre Judy Walkowitz i Myra Jehlen en el número de la *Radical History* dedicat a la història de les dones (1989) és molt útil per tal d'il·lustrar els riscos i els problemes d'aquest canvi de direcció actual que sembla haver assolit nivells de fortuna imparables.³²

I malgrat tot, precisament aquelles que en els Estats Units sostenen aquesta nova aliança entre filosofia francesa i història de les dones, com Joan W. Scott, són les més decidides representants d'una component política ineliminable arrelada en la història de les dones. En un assaig recent, Joan Scott es mostra molt crítica pel que fa a les posicions que oposen la «teoria» a la «política», la «bona» història de les dones a una «dolenta», que pretén exaltar l'experiència real com el banc de prova de la veritat en polèmica amb l'abstracció de la teoria (aquesta última és una discussió típicament anglosaxona). Atenció -adverteix Joan Scott- que ací s'està tornant a plantejar un vella i perillosa distinció entre teoria i política; nosaltres historiadores feministes necessitem en qualsevol cas una teoria òptima i sofisticada per a fer una bona política, però també necessitem força política per tal d'obtenir els mitjans i els llocs on articular l'elaboració teòrica.³³

En el si de la història de les dones a Itàlia la situació sembla presentar-se de manera més confosa; la gran fragilitat institucional i la fèrrea llei del «padrinatge» que controla l'estructura universitària, fan córrer el risc de marcar aquests estudis amb una excessiva empremta acadèmica caracteritzant-los per una progressiva distància del compromís polític.

Entre les franceses em sembla que avui és present una forta indiferència envers la política. Alguns assajos apareguts en el número dels *Cahiers du GRIF* sobre la història de gènere i també en el primer número dels

Cahiers d'études féministes, confirmen la impressió de què hi ha una tendència apolítica de la història de les dones a França que, a diferència de la dels Estats Units, és ben poc foucaltiana i lacaniana, i si per un cas està assumint un perfil neocartesià. Una conseqüència n'és la escassa problemàtica pel que fa a tots els aspectes conflictius de la subjectivitat que s'han esmentat abans i una llunyania molt clara dels problemes plantejats per la psicoanàlisi i la teoria feminista de matriu irigariana.³⁴

Tot això per a dir que, personalment, desitjaria que aquest espai -la SocietÀ Italiana delle Storiche- pugui en canvi arribar a ser un lloc on aquesta escisió no existeixi, on es faci cultura i política, de forma autònoma tant respecte de l'acadèmia com dels partits; mentre que fora de la SocietÀ Italiana delle Storiche desitjaria que puguéssim fer molta cultura en els llocs considerats com regne de la política i molta política en aquells llocs reservats exclusivament a fer cultura i ciència. Es a dir, crec que la història de les dones té una gran necessitat de la política i viceversa; però crec també que la història de les dones ha de ser autònoma pel que fa als objectius immediats, petits, específics i contingents de la política. No hem d'imitar el llenguatge dels altres: hem de concebre, en canvi, com podem utilitzar-lo de manera creativa, per tal d'imprimir-li una força específica nostra. Voldria, en resum, que en la gran varietat d'estratificacions de significat presents en la paraula «subjectivitat», també la història de les dones pugués donar una contribució original seva.

notes:

1. Sobre l'ús particular de les paraules a la cultura feminista italiana dels dos darrers decennis, cfr. P. Di Cori, «Impadronirsi del linguaggio. Lettera da Londra sulle parole delle donne e i vocabolari degli uomini», *Storia e problemi contemporanei*, 1989, n. 4.

2. I.W. Adorno, *Soggetto-oggetto*, dins *Parole chiave. Modelli critici*, Milà, Sugarco, 1974, p. 211; cfr. també R. Williams, *Objectivity*, dins *Keywords*, Londres, Fontana, 1976.

3. V. J. Forester, *A Brief History of the Subject*, dins *Identity*, ICA Documents, n. 6, Londres, Insitute of Contemporary Arts, 1987.

4. Una introducció òptima a tots aquests problemes és el recull d'A. Gargani (a cura de), *La crisi del soggetto. Esplorazione e ricerca del sé nella cultura austriaca contemporanea*, Florència, La casa Usher, 1985; a més P. Dewis, «Power and Subjectivity in Focault», *New Left Review*, 1984, n. 144, març-abril; L. Martin, H. Gutman i P. Hutton (a cura de), *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Focault*, Londres, Tavistock, 1988; i P. Dewis, «The Return of the Subject in Late Focault», *Radical Philosophy*, 1989, n. 51, primavera.

5. E. Benveniste, «La soggettività nel linguaggio», dins *Problemi di linguistica generale*, Milà, Il Saggiatore, pp. 312-313.

6. R. Barthes, *Il piacere del testo*, Torí, Einaudi, 1975, p. 17.

7. I. Calvino, *In memoria di Roland Barthes*, dins *Collezione di sabbia*, Milà, Garzanti, 1984, p. 78.

8. R. Barthes, *La cámara chiara*, Torí, Einaudi, 1980, p. 20; cfr. també G. Comolli, «Roland Barthes: l'ombra luminosa della soggettività», *Aut Aut*, 1981, n. 181, gener-febrer; *Barthes di Roland Barthes*, Torí, Einaudi, 1983, p. 190.

9. Redacció torinesa de *Primo Maggio*, «Inchiesta operaia», *Primo Maggio*, 1977-78, nn. 9-10, hivern.

10. P. degli Espinosa, «Ambiente e qualità della vita: nuovi rapporti tra soggettività e produzione», *Democrazia e diritto*, 1988, nn. 2-3, p. 310.

11. L. Irigaray, *Speculum. L'altra donna*, Milà, Feltrinelli, 1975, p. 129.

12. *Aut Aut*, 1978, nn. 165-166, maig-agost, i *ibid.* R. Prezzo, «Alice nel paese dell'Uno. Leggendo Luce Irigaray», p. 126.

13. N. Pirillo, «Il potere e l'infamia», *ibid.*, p. 127.

14. *Aut Aut*, 1980, nn. 175-176, gener-abril.

15. M. Vegetti, «Potenza dell'astrazione e sapere dei soggetti», *ibid.*, p. 25.

16. *Nuova corrente*, 1981, n. 86.

17. P. Magli (a cura de), *Le donne e i segni. Scrittura, linguaggio, identità del segno de la differenza femminile*, Urbino, Il lavoro editoriale, 1985.

18. Id. «Il segno della differenza», *ibid.*, p. 19.

19. T. de Laurentis, «Cinema, linguaggio e il luogo del soggetto», dins *Sequenze segrete*, Milà, Feltrinelli, 1981.

20. P. Violi, *L'infinito singolare. Considerazioni sulle differenze sessuali nel linguaggio*, Verona, Essedue, 1986.

21. M. Ceruti, «La hybris dell'omniscienza e la sfida della complessità», dins *La sfida della complessità*, Milà, Feltrinelli, p. 31.

22. Cfr. V.E. Fox Keller, *Sul genere e la scienza*, Milà, Garzanti, 1987; S. Hard, *The Science Question in Feminism*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1986; H. Longino, «Science, Objectivity and Feminist Values»; i E. Haraway, «Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective», ambdós dins *Feminist Studies*, 1988, n. 3, tardor.

23. E. Donini, «Soggetto donna/oggetto scienza: gli interrogativi dell'identità di genere»; i E. Gagliasso, «Conoscenza, dominio, esperienza della natura», ambues dins R. Alicchio i C. Pezzoli (a cura de) *Donne di scienza: esperienze e riflessioni*, Torí, Rosenberg & Sellier, 1988.

24. E. Donini, «Scienza tecnologia e identità di genere», dins *Donne tecnologia scienza*, Torí, Rosenberg & Sellier, 1986, p. 40.

25. Quaderns de *Donne e politica*, suplement al n. 5 a cura de G. Leonardi, Roma, Editori Riuniti, 1986.

26. V.C. Marcurro i A. Rossi Doria (a cura de) *La ricerca delle donne. Studi femministi in Italia*, Torí, Rosenberg & Sellier, 1987.

27. L. Passerini, «Le fonti orali tra ricerca storica e pratica del movimento delle donne»; i A. Bravo, «Problemi tra io e noi», dins *Fonti orali e politica delle donne: storia, ricerca, racconto*, Bolonya, Centro di documentazione delle donne,

octubre 1983. Cfr. també les diverses contribucions recollides en el n. 4, 1983 de *I giorni cantati* titolat, *Incontri ravvicinati. I soggetti politici della ricerca*.

28. L. Passerini, *Autobiografia di gruppo*, Florència, Giunti, 1988; i «Ferite dalla memoria. Immaginario e ideologia in una storia recente», *Rivista di storia contemporanea*, 1988, n.2; cfr. també P. di Cori, «Soggettività e pratica storica», *Movimento operaio e socialista*, 1987, nn. 1-2.

29. P. Novick, *That Noble Dream. The Objectivity Question and the American Historical Profession*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

30. L. Passerini, *Storia e soggettività*, Florència, La Nuova Italia, 1988, p. 25.

31. S. Alexander, «Women, Class and Sexual Difference», *History Workshop*, XVII (1984), primavera.

32. J. Walkowitz, M. Jehlen i E. Chevigny, «Patrolling the Borders: Feminist Historiography and the New York Historicism», *Radical History Review*, 1988, n. 43 (versió italiana a *Memoria*, 1989, n. 25).

33. «Women's History: The Emergence of a Field» dins P. Bure (acura de), *New Perspectives of Historical Writings*, Londres, Polity Press, 1989.

34. Cfr. E. Varikas, «L'approche biographique dans l'histoire des femmes»; C. Planté, *Ecrire des vies de femmes*», *Cahiers du GRIF*, 1988, nn. 37-38, primavera; i ld. «Le silence des femmes ou les enjeux d'une métaphore», *Cahiers CEDREF*, 1989, N.1.